
Սուրեն Մարգսյան, Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական կյանքը և «Արմենիա» պարբերականը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2018, 493 էջ

XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դարի սկզբի հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի արևմտահայ նշանավոր հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանը: Նա դասվում է ազգանվեր այն մտավորականների թվին, որը մեծ դեր ունեցավ հայության մեջ լուսավորական-դեմոկրատական գաղափարների տարածման, կրթության և հայեցի դաստիարակության արմատավորման, հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթը, նրա ծանր կացությունը Եվրոպայում ճանաչել տալու գործում՝ անփոփոխ նպատակ ունենալով նպաստելու արևմտահայերի ազատագրության գործին:

Մ. Փորթուգալյանի կյանքն ու գործունեությունը և նրա հրատարակած «Արմենիա» պարբերականը, որի հետ սերտորեն կապված է նրա անունը, հաճախ են հիշատակվել հայ պատմաբանների աշխատություններում: Սակայն նրան և «Արմենիային» նվիրված ամբողջական պատմագիտական ուսումնասիրություն, որի անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում էր, չկար: Այդ պատճառով տասնամյակներ շարունակ Մ. Փորթուգալյանի գործունեության և նրա պարբերականի հետ կապված շատ հարցեր բաց էին մնում կամ տարակարծությունների տեղիք էին տալիս, ինչը թյուրըմբռնման և պատմագիտական սխալ մեկնաբանությունների պատճառ էր դառնում:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Սուրեն Մարգսյանի գրախոսվող մենագրությունը ամբողջական ու նորովի է ներկայացնում հայրենանվեր այդ գործչի անցած ուղին ու նրա ծավալած հասարակական-քաղաքական գործունեությունը: Մ. Մարգսյանը, խորամուխ լինելով հայ պարբերական մամուլի և ազգային-ազատագրական շարժման հիմնախնդիրների մեջ, վերոհիշյալ հարցերի վերաբերյալ հրատարակել է մի շարք հիմնարար աշխատություններ¹: Դրանցում հեղինակն արխիվային նորահայտ վավերագրերի, մամուլի նյութերի, հուշագրությունների և մասնագիտական գրականության հարուստ հենքի վրա նորովի շարադրել է Արմենական, Սահմանադրական

¹ Տե՛ս **Մարգսյան Մ.**, Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.), Երևան, 2009, 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը արմենական գործիչների գնահատմամբ, Երևան, 2010, «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում, Երևան, 2014:

ռամկավար կուսակցությունների պատմությունը, «Արմենիա» պարբերականի ծավալած հրապարակախոսական գործունեությունը:

Այս ամենի պատմագիտական յուրահատուկ ամփոփումն է գրախոսվող մենագրությունը, որը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ հեղինակը պարզաբանում է, որ իր ուսումնասիրության գլխավոր նպատակն է «Արմենիայի» հրապարակումների, տպագիր սկզբնաղբյուրների, հուշագրությունների, արխիվային նորահայտ փաստերի համակողմանի հետազոտության միջոցով ներկայացնել հայ քաղաքական մամուլի մշակների առաջին սերնդի վառ ներկայացուցիչ Մկրտիչ Փորթուգայանի ծավալած հայրենանվեր գործունեությունը: Այստեղ Ս. Սարգսյանը քննական վերլուծության է ենթարկում Հայաստանի և սփյուռքի այն պատմաբանների աշխատությունները, որոնցում լուսաբանվել են Փորթուգայանի լուսավորական-կրթական գործունեությունը, «Արմենիայի» հրապարակախոսությունը, Փորթուգայան-Արմենական կուսակցություն առնչությունները:

Աշխատության առաջին՝ «Մկրտիչ Փորթուգայանը արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոս» գլխում ներկայացված են նրա պատանեկության, Կ. Պոլսում ուսումնառության և ապագա ազգային գործչի քաղաքական հասունացման ու ձևավորման շրջանը, նրա առնչությունները Մ. Խրիմյանի, Գ. Սրվանձտյանցի, Գր. Օտյանի, Ն. Վարժապետյանի, Ա. Արփիարյանի և արևմտահայ հասարակական կյանքի մի շարք այլ հայտնի դեմքերի հետ, ինչպես նաև ազգային-ազատագրական պայքարի նրա ուղենիշները:

Մենագրության երկրորդ՝ «Արմենիա» պարբերականի ծնունդը» գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է նրա ստեղծման պատմությանը և ընդհանուր նկարագրին: Պատմագիտության մեջ առաջին անգամ վերհանված են պարբերականի ստեղծման մանրամասները, թերթի հրատարակության վերաբերյալ «Շրջաբերականը», հիմնական քաղաքական ուղղությունը, Փորթուգայան-արմենական կուսակցության փոխհարաբերությունները: Ս. Սարգսյանը հիմնավոր փաստերով հերքում է հայ պատմագիտության մեջ տասնամյակներ շարունակ արմատացած այն սխալ տեսակետը, թե Մ. Փորթուգայանն ու նրա «Արմենիան» եղել են Արմենական կուսակցության հիմնադիրն ու ղեկավարը:

«Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական կացության արտացոլումը «Արմենիայում»» խորագիրը կրող երրորդ գլուխը նվիրված է արևմտահայությանը տնտեսապես հյուծելու, նրան իշխանություններին հլու-հնազանդ դարձնելու թուրքական կառավարության նկրտումներին: Հեղինակը մատնացույց է արել այն տխուր իրողությունները, որոնք մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով արմատացել և դարձել էին մեր ազգային կյանքի բացասական կողմերը, ինչպիսիք էին ստրկամտությունը, ազգային խնդիրների նկատմամբ հասարակության անտարբերությունը, հարուստների ժլա-

տությունը, ազգային ազատագրության նվիրական գաղափարը շահարկելով՝ ժողովրդից դրամ կորզելը, տգիտությունը, սնապարծությունը, հայրենիքի հողը լքելը և այլն:

«Արմենիայի նամականի» բաժնում, որն այս գլխում հատուկ ուշադրության է արժանացել, բազում օրինակներով ներկայացված է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում տիրող ծանր իրավիճակը: Լուսաբանվում է նաև Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Ասիայի ու եվրոպական այլ երկրների հայ գաղթօջախների կյանքը:

Արևմտահայության ազատագրության հարցի վերաբերյալ Մ. Փորթուգալյանի տեսակետները ամբողջացվել են աշխատության չորրորդ՝ «Արևմտահայերի ինքնորոշման խնդիրը «Արմենիա»-ի էջերում» գլխում: Այստեղ Մ. Սարգսյանը ներկայացնում է Մ. Փորթուգալյանի այն համոզմունքը, որ Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող ոչ մի ժողովուրդ առանց կովի ձեռք չի բերել իր ազատությունը (էջ 250): Հետևաբար, պատահական չէ, որ այս գլխում շեշտը դրվում է հայ ժողովրդի ազատագրման գլխավոր նպատակի իրականացման համար Փորթուգալյանի պաշտպանած «Արևմտահայաստանի շուրջ միախմբված հայություն» գաղափարի վրա (էջ 251): Գլխում լուսաբանվել են Հայոց հայրենասիրական միության և Արմենական կուսակցության առնչությունները, հանգամանալից ներկայացվել են Մ. Փորթուգալյանի ստեղծած այդ կառույցի նպատակը, գործունեության ուղղություններն ու ձևերը: Հեղինակը քննում է նաև հնչակյանների ու դաշնակցականների հետ «Արմենիայի» առնչությունները, մեկնաբանում այդ կուսակցություններին Մ. Փորթուգալյանի տված գնահատականը: Գլուխը եզրափակվում է արևմտահայության վիճակի բարեփոխումների վերաբերյալ մեծ տերությունների դիրքորոշումների լուսաբանմամբ:

Աշխատության վերջին՝ հինգերորդ՝ «Արմենիա» թերթը 1908-1923 թթ.» գլուխում Մ. Սարգսյանը բարձրացրել է մի շարք հարցեր, որոնք վերաբերում են 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ «Արմենիայի» արձագանքներին, քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում հայության ազատագրության ուղիների վերաբերյալ նրա տեսակետներին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ու Հայոց ցեղասպանության լուսաբանմանը, հայ կամավորական շարժմանը: Վեր է հանվել նշված ժամանակաշրջանում հայ ազգային կուսակցությունների գործունեության վերաբերյալ «Արմենիայի» դիրքորոշումը: Ամփոփելով այս հարցը՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Մ. Փորթուգալյանը, «Արմենիայի» էջերում «մերժելով հնչակյանների ու դաշնակցության, իսկ ավելի ուշ նաև հայկական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների հեղափոխականությունը և լինելով աստիճանական բարեփոխումների կողմնակից, միշտ մնաց անկուսակցականության դիրքերում» (էջ 452):

Ս. Սարգսյանը լուսաբանել է նաև 1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխությունների, Հայաստանի առաջին Հանրապետության և Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ «Արմենիայի» տեսակետները: Ամփոփելով աշխատության վերջին գլուխը, նա եզրակացնում է, որ Ս. Փորթուգալյանը, միշտ մնալով վերկուսակցականության դիրքերում, առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ Հայաստանը լինի բոլշևիկյան կամ այլ, մերն է, և բոլորը պարտավոր են օգնել նրան (էջ 467): Սա էր ազգանվեր գործչի դավանանքը:

Ս. Սարգսյանի բարձրարժեք այս աշխատությունում տեղ են գտել որոշ մտքերի կրկնություններ, ժամանակագրական շեղումներ, իսկ երբեմն՝ թեմայի հետ անուղղակի կապ ունեցող հարցեր, որոնք հեղինակը կատարել է հավանաբար ասելիքն ավելի հաստատուն դարձնելու նպատակով:

Օգտագործված վավերագրերին (դրանց զգալի մասն առաջին անգամ է դրվում շրջանառության մեջ), հուշագրություններին, մամուլին և թեմային առնչվող մասնագիտական գրականությանը քաջատեղյակ լինելը, բարձրացված հարցերի նկատմամբ քննական-վերլուծական մոտեցումը, Ս. Փորթուգալյանի գործունեության անաչառ, անկողմնակալ գնահատականները, վերջինիս կերպարը գունագարդելուց ու հերոսականացնելու միտումից զերծ մնալը Ս. Սարգսյանի մենագրության բնորոշ կողմերն են: Այն առանձնաձևում է նաև բարեխիղճ և անթերի շարադրանքով, հարուստ բառապաշարով և գեղեցիկ, ակնահաճո ձևավորմամբ: Ս. Սարգսյանի այս աշխատությունը արժեքավոր ներդրում է հայ պատմագիտության, հրապարակախոսության և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության ուսումնասիրության գործում:

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ